

<https://doi.org/10.31891/PT-2024-3-1>

УДК 159.95

Валентина АФАНАСЕНКО

доктор філософських наук, професор,
Черкаський державний технологічний університет

<https://orcid.org/0000-0002-9219-7087>

e-mail: valentinaafanassenko9@gmail.com

Тайсія КОМАР

доктор психологічних наук, професор,
Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0000-0001-8957-0971>

e-mail: komart@khmnu.edu.ua

Алла СІРЕНКО

кандидат педагогічних наук, доцент,
Черкаський державний технологічний університет

<https://orcid.org/0000-0003-4520-1757>

ПСИХОЛОГІЧНА СПРОМОЖНІСТЬ РЕФЛЕКСИВНОГО ДИСКУРСУ В ПСИХОТЕРАПІЇ ЛАТЕНТНИХ ДЕСТРУКТИВНИХ ЗМІСТІВ ПСИХІКИ ОСОБИСТОСТІ

У статті висвітлюється проблема психологічної своєрідності прихованих деструктивних тенденцій особистості, зокрема, схильності до суїциду. Відзначається, що відсутність теоретичного обґрунтування продуктивних методів профілактики суїциду та реабілітації особистості з урахуванням унікальних особистісних характеристик, що визначають суїцидальні тенденції, зумовлюють актуальність науково-психологічної розвідки.

Характерною особливістю психічного життя та поведінки людини з суїцидальними тенденціями є звуження свідомості. Специфічність поведінки засвідчує ригідність стратегії і структури її життєдіяльності. Зазначено, що зважаючи на означену специфіку психічного стану особистості, у психотерапевтичному процесі суїцидальних тенденцій високу продуктивність виявляють рефлексивні практики.

Високоспроможним психотерапевтичним засобом реабілітації латентних деструктивних тенденцій особистості обґрунтовано рефлексивний дискурс.

Ключові слова: особистість, психологічна реабілітація, психологічне здоров'я, рефлексія, рефлексивний дискурс, суїцид, самогубство, латентні схильності, деструктивні тенденції.

Valentina AFANASENKO

Cherkasy State Technological University

Taisiia KOMAR

Khmelnyskyi National University

Alla SIRENKO

Cherkasy State Technological University

PSYCHOLOGICAL ABILITY OF REFLECTIVE DISCOURSE IN PSYCHOTHERAPY OF LATENT DESTRUCTIVE CONTENTS OF PERSONAL PSYCHE

The article highlights the problem of the psychological uniqueness of the hidden destructive tendencies of the individual, in particular, the tendency to commit suicide. It is noted that the lack of theoretical substantiation of productive methods of suicide prevention and personality rehabilitation, taking into account unique personal characteristics that determine suicidal tendencies, determines the relevance of scientific and psychological intelligence.

Suicide is considered as an act of suicide, which is carried out in a state of severe mental disorder or under the influence of a mental illness; a conscious act of self-removal from life under the influence of acute psycho-traumatic situations, in which one's own life as a higher value loses its meaning. In the conditions of unbearable life or insurmountable obstacles, hidden suicide most often takes place - a behavior characteristic of suicidal persons that indirectly leads them to death, in particular, by destroying their own health.

A characteristic feature of the mental life and behavior of a person with suicidal tendencies is narrowing of consciousness. The specificity of behavior testifies to the rigidity of the strategy and structure of his life activities. It is noted that, taking into account the specifics of the individual's mental state, reflective practices show high productivity in the psychotherapeutic process of suicidal tendencies.

A highly capable psychotherapeutic means of rehabilitating latent destructive tendencies of the individual is substantiated by reflective discourse. The potential properties of reflective discourse: openness, non-linear nature, dynamic integrity, unpredictability of the course, transgressiveness, combined with the functions of reflection to ensure complex processes of self-knowledge, decoding of latent contents, their transformation, correspond to the features of psychological rehabilitation and constructive personality development.

Key words: *personality, psychological rehabilitation, psychological health, reflection, reflective discourse, suicide, suicidal tendencies, destructive tendencies.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Сучасні українські реалії ґрунтують драматизм історичного шляху народу: явища геноциду, збройних нападів, катувань, голодомору, масових репресій – постають як хроніка нищення українського люду. Та на фоні зовнішньої агресії і зумовлених нею смертей виділяється явище самогубства людини. Наукові розвідки констатують, що невпинно прогресує кількість людей в різних місцях планети, які втрачають бажання жити. Аналізуючи попереднє – ХХ століття, як століття соціальних революцій і технічного прогресу, століття космосу і атому, століттям світових воєн і масової культури дослідники вказують на антропологічну катастрофу, зумовлену зростаючою динамікою самогубств. Згідно з інформацією ВООЗ, кожні 45 секунд у світі хтось позбавляє себе життя. Щороку більш ніж 700000 осіб у світі закінчують життя самогубством.

Здатність людини до саморуйнування та самознищення постає зворотним боком потенціалу життєтворення, творчого здійснення, самореалізації особистості. Кожна життєва мить містить потенційну можливість актуалізації деструктивних проявів, що ховаються в потаємних глибинах людської душі. Явище самогубства людини

історично зосереджує увагу дослідників різних галузей. До психологічних розвідок, самогубство вивчалось філософами, на нього звертали увагу історики, літописці. Свідоме самогубство в давні часи мало чисто прагматичну соціальну функцію і допомагало виживанню роду та племені загалом. Ритуал самогубства в стародавній Європі існував аж до появи християнства, відтоді став забороненим.

Спроби розглянути самогубство з різних точок зору і відсутність розуміння глибинної природи суїциду, породили низку протиріч, зокрема, між орієнтацією на людину як об'єкт психологічного дослідження та недостатньою увагою до реальної людини у складних життєвих ситуаціях; визнанням екзистенційних інтенцій людини та традиційним пошуком причин кризових ситуацій у зовнішніх факторах.

Розуміння унікальності людської особистості та відсутність теоретичного обґрунтування адекватних шляхів профілактики суїциду з урахуванням унікальних особистісних характеристик, що визначають суїцидальні тенденції зумовлюють актуальність науково-психологічних досліджень у цьому напрямку. Знання психологічних особливостей суїцидальної особистості на основі впровадження дієвих конструктивних методів допомагають фахівцю максимально наблизитися до суїцидента, найбільш вдало провести роботу з реабілітації суїцидентів, профілактики суїцидів, відновлення та збереження психологічного здоров'я особистості.

Аналіз досліджень та публікацій

Наразі очевидно, що самогубство – проблема міждисциплінарна і розглядається фахівцями різних профілів. Лікарі, філософи, юристи, соціологи, психологи, педагоги вивчають цю проблему специфічними методами своїх наук, розширюючи наявні знання з певних її аспектів.

Звернення до проблеми страждань людини, проблеми сенсу її життя та смерті, стану самотності, який пов'язаний із феноменом суїциду має історичний характер. Розроблення проблеми представлено в контексті рефлексії пошуку сенсу життя в екзистенційному підході (Г. Гордон, А. Камю, С. К'єркегор, С. Франк, В. Франкл, А. Шопенгауер).

Заслужують на увагу фундаментальні теорії особистості суїцидента (А. Адлер, Ахте, К. Меннінгер, Р. Мей, К. Роджерс, Г. Саллівен, К. Хорні, З. Фройд, Г. Чхартішвілі, Е. Шнейдман, К. Юнг, К. Ясперс).

Суїцид у наукових розвідках наразі представлений двома планами вивчення: доступний для статистики, соціології, юридичної

науки поверхневий пласт – уже здійснений акт і прихований зміст індивідуальної природи цього явища. Дослідники першої половини ХХ століття, зокрема, французький соціолог Е. Дюркгейм, французький філософ і письменник А. Камю вважали причинами свідомого суїциду суто індивідуальні та глибоко особистісні джерела. Мислителі констатували безвихідь перед масовим характером цього явища в рамках християнської культури, яке в ХХ столітті набуло характеру «епідемічної» хвороби всього людства.

Наприкінці ХХ століття інтенсивність суїциду у формі «епідемій» почала наростати. У сучасній статистиці смертей самогубство майже в усіх країнах посідає тривожне третє місце – за смертністю внаслідок хвороби та нещасного випадку. Слід зауважити, що статистика самогубств завжди занижена, до неї потрапляють лише очевидні факти. Так, за офіційними даними 2021 року в Україні 5914 людей пішли з життя в результаті самогубства. У зв'язку із війною, статистики 2022-2024 немає.

Безсумнівно, що синтез наукових результатів, їхнє комплексне осмислення дозволить з часом вийти кожній з наук на новий виток свого розвитку, а всім разом просунути вперед у вивченні людини.

Формулювання цілей статті

Метою статті є науково-теоретична рефлексія психотерапевтичної спроможності рефлексивного дискурсу у психологічній реабілітації осіб із латентними схильностями до суїцидальних проявів.

Виклад основного матеріалу

У науковій літературі суїцид розглядають як акт самогубства, який здійснюється у стані сильного душевного розладу або під впливом психічного захворювання; усвідомлений акт самоусунення з життя під впливом гострих психотравмуючих ситуацій, при яких власне життя як вища цінність втрачає сенс [5, с. 514].

В психоаналізі самогубство пояснюють на основі процесів, що відбуваються в психіці людини. Згідно із З. Фройдом, людині притаманні основні інстинкти – «інстинкт життя» та «інстинкт смерті». У стані душевної кризи регуляція між свідомим і несвідомим порушується, несвідомі деструктивні потенції підсилюють інстинкт смерті і тоді бажання жити послаблюється. А в акті аутоагресії людина вбиває в собі інтроєктований об'єкт любові, до якого має амбівалентні почуття. З віком констатовано послаблення енергії Libido, натомість

Tanatos стає сильнішим і реалізується у невідворотній смерті людини [6].

У теорії індивідуальної психології А. Адлера [7] спонукою до самодеструктивної дії визначено універсальний комплекс неповноцінності, який набувається в дитинстві. Тому самогубство розуміється своєрідною прихованою атакою на інших людей, через яку індивід намагається подолати власну меншовартість, актуалізувавши до себе жаль і осуд тих, хто причетний до його дискредитації.

У психологічних дослідженнях розрізняють думки про самогубство (у тому числі нав'язливі), хибні погрози та симуляцію спроб самогубства, справжні спроби самогубства та власне самогубство. Справжній суїцид ніколи не буває спонтанним, хоча іноді постає досить несподіваним. Такому суїциду завжди передують пригнічений настрій, депресивний стан, або просто думки про смерть. Нерідко такого стану особи близькі люди не помічають (особливо якщо відверто цього не бажають). Своєрідним тестом на готовність до справжнього суїциду є міркування людини про сенс життя. Тому в «групу ризику» даного типу за суїцидами потрапляють підлітки та люди похилого віку. Метою справжніх самогубств, замахів і тенденцій є позбавлення життя. Як кінцевий результат передбачається смерть, однак, ступінь дійсної бажаності смерті надзвичайно різна, що відбивається на умовах та способах реалізації суїцидальних тенденцій [3; 4].

Але основна частина суїцидів – це не що інше, як спроба вести діалог: таким своєрідним і непридатним для цього методом. Більшість самогубців, як правило, хотіли зовсім не померти – а лише достукатися до когось, звернути увагу на свої проблеми, покликати на допомогу. Такий варіант психіатри називають демонстративним суїцидом. Демонстративно-шантажувальна суїцидальна поведінка своєю метою передбачає не позбавлення життя, а демонстрацію цього наміру. Хоча така демонстрація найчастіше закінчується завершеним суїцидом унаслідок недоураховання реальних обставин.

Звичайно, демонстративний суїцид іноді проявляється і як своєрідний спосіб шантажу (частіше з боку саме слабких людей, які просто не мають інших способів впливу). Коли досягнути уваги іншими способами важко через взаємну нечутливість і глухоту в близькому колі людей і не виходить конструктивного діалогу, найчастіше використовується такий спосіб.

На основі аналізу основних причин суїциду Е. Дюркгейм [8, с.132] запропонував самогубства за трьома типами:

«Аномічні» (від аномія – «безправ'я») самогубства, пов'язані з кризовими ситуаціями у житті та особистими трагедіями (смерть близької людини, втрата працездатності, втрата майна, нещасливе кохання, тощо). Такі суїциди найчастіше трапляються за часів суспільних криз, таких як економічна депресія, або, навпаки, за часів процвітання, коли суїциди здійснюють особи, які не можуть пристосуватися до нових для них стандартів життя.

«Альтруїстичні» самогубства, скоєні заради блага інших людей і суспільства (щоб не обтяжувати собою інших, не ганьбити їх у зв'язку з певним злочином чи порушенням моралі та ін.). Авторитет групи щодо індивіда є настільки великим, що він втрачає свою ідентичність і через це жертвує собою на благо спільноти.

«Егоїстичні» самогубства, пов'язані з будь-якими конфліктами, неприйнятністю соціальних вимог, певних норм поведінки, що не відповідають інтересам особистості. Саморуйнування у такому випадку пояснюється лише тим, що індивід почувається відчуженим і роз'єднаним із суспільством, сім'єю та друзями.

Поруч із цими трьома типами самогубства Е. Дюркгейм виділяв ще фаталістичне самогубство. Воно викликається надмірно суворим контролем за особистістю, її свободою. Жертва не бачить свого майбутнього.

Аналогічно Е. Дюркгейму, Е. Шнейдман [10] виділив та описав три типи суїцидів: еготичні, діадичні й агенеративні самогубства.

Еготичні самогубства причиною мають інтрапсихічний діалог, конфлікт між частинами Я, а зовнішні обставини відіграють додаткову роль; наприклад, самогубства психічно хворих, які страждають на слухові галюцинації.

Діадичні самогубства, ґрунтовані на нереалізованості потреб і бажань, які стосуються значущої близької людини. Таким чином, зовнішні фактори домінують, роблячи цей вчинок актом ставлення до іншої людини.

Агенеративні самогубства спричинені бажанням зникнути через втрату почуття приналежності до покоління або людства загалом, наприклад, суїциди у похилому віці.

Неусвідомлюване прагнення до смерті, що проявляється в різноманітних думках про самогубство і смерть, несвідомих пошуках безпеки (і як зворотний бік – байдужість до реальної смертельної небезпеки) як види людської активності прямо чи опосередковано можуть призвести до смерті, хоча суб'єктивно людина декларує зовсім інші наміри. Ці випадки в суїцидології належать до «парасуїциду», тобто, прагнення особи до поведінки, пов'язаної з підвищеним ризиком

для життя (альпінізм, гірськолижний спорт, робота льотчика-випробувача та ін.). Подібні випадки називають прихованим суїцидом.

Приховане самогубство – поведінка, властива суїцидальним особам в умовах нестерпного життя або непереборних перешкод, що опосередковано веде їх до смерті, зокрема, шляхом руйнування власного здоров'я. Е. Дюркгейм [8] назвав подібні форми поведінки «символічним суїцидом», а К. Меннінгер пізніше – «хронічним самогубством». У суїцидологічній літературі зустрічаються також такі визначення прихованого суїциду як «непряма», «часткова», «незумисна», «несвідома» суїцидальна поведінка чи «суїцидальний еквівалент». У разі прихованого самогубства власні летальні наміри зазвичай не усвідомлюються. Приховане самогубство є одним із основних феноменів концепції саморуйнівної поведінки, створеної та розробленої Е. Шнейдманом та Н. Фарбероу [10].

Прихований суїцид притаманний людям, які певною мірою усвідомлюють, що акт самогубства – не найбільш гідний спосіб вирішення проблем, однак іншого способу знайти не можуть. Практика свідчить, що такі особи обирають не відкритий відхід із життя «не за власним бажанням», а реалізують «суїцидально обумовлену поведінку». Це і ризикована їзда на автомобілі, і заняття екстремальними видами спорту чи небезпечним бізнесом, і навіть алкогольна чи наркотична залежність. Об'єктивування чи декларація небезпеки для життя не запобігають деструктивним наслідкам, а навпаки приваблює осіб з прихованими суїцидальними тенденціями. При прихованому суїциді люди поведуться таким чином, ніби бояться не встигнути до можливого нещасного випадку або аварії, зневажливо ставляться до медичних рекомендацій, спрямованих на збереження життя, реалізують стиль або форми ризиконебезпечної поведінки, що скорочують життя. У них діє установка на передчасне саморуйнування. Як пояснення подібної поведінки можна використовувати ідею про приховане самогубство та підсвідомий намір померти. К. Фредерік з Національного Інституту психічного здоров'я серед основних характеристик прихованого, непрямого суїциду називає: почасти відсутність повного усвідомлення наслідків своїх вчинків; раціоналізація, інтелектуалізація чи негативне ставлення до своєї поведінки; поступовий початок деструктивної поведінки, яка все ж стрімко наближає смерть; досить рідкісне відкрите обговорення цих тенденцій; ймовірність довготерпеливої мученицької поведінки; вилучення вторинної вигоди зі співчуття або проявів ворожості під час саморуйнування; смерть майже завжди здається випадковою [2].

На наявність несвідомого елемента у прихованому саморуйнуванні людини звертав увагу К. Меннінгер. Автор описав неявні еквіваленти, що характеризують приховане самогубство. «Хронічне самогубство», яке включає аскетизм, мучеництво, невротичну інвалідацію, алкоголізм, антигромадську поведінку та психоз; «часткове самогубство», до проявів якого входять нанесення тілесних самоушкоджень, симуляція, прагнення зазнавати численних оперативних втручань і нещасні випадки з психологічним підґрунтям; «органічне самогубство» як завдання шкоди певним органам – все це К. Меннінгер відносив до певних психологічних факторів соматичних захворювань. Всі ці прояви є витонченими манівами, за допомогою яких людина вкорочує або усікає своє життя, зменшує й обмежує комфорт, цурається задоволення, відчужується від світу через низку самообмежень. Такі прояви засвідчують часткову смерть як втілювану форму прихованого самогубства – те, що К. Меннінгер іменував підсвідомо навмисною смертю [11].

Саме тому реальну статистику самогубств неможливо встановити – не виключено, що самогубства ховаються за деякими нещасними випадками (автомобільними аваріями, пожежами тощо). Думки про самогубство виникають (принаймні періодично) у кожній п'ятої-шостій людини [9].

Необхідно відзначити, що означені види самогубств не завжди простежують в чистому вигляді: часто трапляється, що вони комбінуються між собою і закладають основу для складніших варіантів або ж ознаки, що належать кільком з них, зустрічаються одночасно в певному виді самогубства.

Самогубство відбувається під впливом гострих психотравмуючих ситуацій. Основою формування суїцидальних тенденцій особистості є психологічні чинники. Основною характеристикою емоційної сфери особистості суїцидента є наявність депресії та тривоги. Характерною особливістю психічного життя та поведінки людини з суїцидальними тенденціями є звуження свідомості, при якому увага концентрується ніби в одному вузькому «тунелі». Особистість суїцидента вирізняється специфічною поведінкою, лінія якої майже не змінюється роками, засвідчуючи ригідність стратегії і структури його життєдіяльності.

Зважаючи на означену специфіку психічного стану особистості, у психотерапевтичному процесі суїцидальних тенденцій високу продуктивність виявляють рефлексивні практики. Людина, розмірковуючи над конкретними станами зазнає заглиблення переживань когнітивно-емоційного характеру на основі зацікавленості,

сумніву тощо. З цього приводу М. Фуко зазначав: «У житті бувають миттєвості, коли, щоб продовжити дивитись або розмірковувати, не можна обійтися без бажання дізнатися, чи можливо міркувати інакше, ніж міркуєш, і сприймати інакше, ніж бачиш...» [1]

Рефлексію у теорії пізнання визнають основним джерелом розвитку внутрішнього світу людини. У психологічних процесах саме рефлексія забезпечує продуктивність механізмів складних розумових операцій, пам'яті, пізнання, самопізнання, інтерпретації. Особливості рефлексивної функції розвиваються у внутрішньому мовленні, яке реалізує основні завдання мислення та створює «мовленнєві установки» і «установки на повідомлення» на підготовчому етапі спілкування. Внутрішнє мовлення тісно пов'язане із мовою і мисленням, із життєдіяльністю особистості загалом, тому його вивчення є одним із важливих завдань філософії освіти та філології і може бути вирішеним завдяки міждисциплінарному підходу. При такому підході рефлексію слід розуміти як психофізіологічне явище, яке відбувається за умови активізації перцептивних і когнітивних процесів психіки: відчуття, сприймання, мислення, уявлення, пам'яті.

Кожна ланка рефлексивного процесу та її зміст ґрунтований на пізнанні і визначені рівнем розвитку особистості, зокрема її свідомості та мовлення. Так, пізнавальний процес відчуття забезпечує сенсорну спроможність рефлексії. Особистість входить у рефлексивну позицію під впливом вербальних і невербальних імпульсів. Рефлексія дозволяє розрізнити власне сприйняття явища і сприйняте. Сприйняте відображається з урахуванням активізації минулого досвіду. Процес сприйняття цілісно відображає вплив стимулів і визначає рефлексивний ефект.

У психотерапевтичному процесі особистості рефлексія виконує такі функції:

- самоспостереження і пізнання актуального власного стану;
- самовиявлення латентних схильностей особистості;
- відображення на рівні свідомості латентних деструктивних тенденцій;
- свідома трансформація виявлених змістів деструктивного характеру;
- моделювання продуктивних способів власної життєдіяльності;
- перспективне спрямування конструктивної реалізації особистості.

Рефлексія особистості втілюється в зовнішній комунікації різними вербальними і невербальними способами. Доцільно зазначити, що зміст внутрішнього досвіду особистості, унаслідок рефлексії значно багатший порівняно із реалізованим у інтерсуб'єктивній взаємодії. Зумовлене це, зокрема, тим, що процес рефлексії сприяє реалізації латентного ресурсу знань особистості, її несвідомого досвіду нерівномірно і неодноразово, а викликає нелінійні й переривчасті зміни ментального стану. У процесі рефлексії свідомість відображає лише частину, верхівку рефлексивного процесу, а решта утворює імпліцитний модус.

Здатність рефлексії пронизувати сфери несвідомого і свідомого в структурі особистості не є чимось статичним. Динамічний характер рефлексії розгортається в переходах, чим і забезпечує її змістовність, виявляє спроможність подолати залежності й обмеження вихідного досвіду соціалізації особистості, трансформувати інфантильні особистісні комплекси, дезактуалізувати захисні механізми, які зумовлюють її деструктивні тенденції, зокрема, схильність до самогубства.

Рефлексивний дискурс в психотерапевтичному процесі відбувається у вигляді ланцюга рефлексивних актів, здійснених у внутрішній комунікації, спрямованих на інтерпретацію як власного стану під впливом інтерсуб'єктивної діяльності, так і поведінки партнера інтерсуб'єктивної взаємодії з подальшою самокорекцією і контролем власної діяльності [1]. Окрім зовнішньої вербальної інтеракції, при обміні інформацією відбувається внутрішня взаємодія – суб'єктно-суб'єктна. На основі самоспоглядання в конкретній ситуації і переживання і осмислення цих процесів твориться новий образ особистості та відображається у свідомості. Когнітивно-емоційні процеси, зумовлені комунікативно-рефлексивною діяльністю, відбуваються у формі внутрішнього мовлення та відкривають латентні тенденції і змісти особистості. Властивості рефлексії: динамічність, спрямованість, циклічність, миттєвість, трансверсальність розкривають приховані змісти особистості, відкривають можливості реабілітації та конструктивного розвитку її потенціалу.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Хроніка кризових станів сучасної людини виявляє нікчемність і дріб'язковість багатьох цілей, що здавались головними в житті, і актуалізує питання сенсу життя, сутності людини, добра і зла та ін. Саме у таких ситуаціях люди найчастіше звертаються до філософії, релігії чи

психології у пошуку відповіді на свої запитання, вирішення екзистенційної кризи. Людина в стані екзистенційного вакууму гостро потребує допомоги, реабілітації, однак, найчастіше, залишається наодинці зі своєю проблемою.

На основі викладених аргументів рефлексивний дискурс постає високоспроможним психотерапевтичним засобом реабілітації латентних деструктивних тенденцій особистості. Здатність до рефлексії – це внутрішній регулятор розвитку і реалізації потенціалу особистості та здійснення стратегії продуктивної життєдіяльності. Складні процеси самопізнання, декодування сенсу, розкриття латентного плану розгортаються в рефлексивні акти.

Потенційні властивості рефлексивного дискурсу: відкритість, нелінійний характер, динамічна цілісність, непередбачуваність перебігу, трансгресивність, поєднані із функціями рефлексії забезпечення складних процесів самопізнання, декодування латентних змістів, їхня трансформація, відповідають особливостям психологічної реабілітації та конструктивного розвитку особистості.

Література

1. Коновальчук В.І. Розвиток творчого потенціалу особистості у просторі освіти: дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.10 «Філософія освіти». Інститут вищої освіти НАПН України. Київ, 2017. 473 с.
2. Лебедєв Д.В., Назаров О.О., Тімченко О.В., Христенко В.Є., Шевченко І.О. Психологія суїцидальної поведінки. Посібник /За заг. ред. проф. О.В. Тімченка. Харків, 2007. 129 с.
3. Москалець В.П. Психологія суїциду : Посібник Київ : Академвидав, 2004. 287 с.
4. Рибалка В.В. Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій проблемної особистості. Київ : Шкільний світ, 2009. 119 с.
5. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х. : Прапор, 2007. 640 с.
6. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Клуб Сімейного Дозвілля Харків, 2015. 228 с.
7. Adler A. Understanding Life. Harmondsworth, 1997. 420 p.
8. Dürkheim E. Le Suicide One Hundred Years Later. Ed. by D.Lester. Philadelphia, 1994. 234 p.

9. Schneidman E. A psychological approach to Suicide // Cataclysms, crises and catastrophes : Psychology in action. Washington (Ds) : American Psychological Association, 1987. 346 p.
10. Schneidman E. The Suicidal Mind. Oxford, 1991. 186 p.
11. Menninger K.A. Man against Himself. New York : Harcourt, Brace & Co., 1938. 126 p.

References

1. Konovalchuk V.I. Rozvytok tvorchoho potentsialu osobystosti u prostori osvity: dys. ... d-ra filoz. nauk : 09.00.10 «Filosofia osvity». Instytut vyshchoi osvity NAPN Ukrainy. Kyiv, 2017. 473 s.
2. Liebediev D.V., Nazarov O.O., Timchenko O.V., Khrystenko V.Ie., Shevchenko I.O. Psykholohiia suitsydalnoi povedinky Posibnyk /Za zah. red. prof. O.V. Timchenka. Kharkiv, 2007. 129 s.
3. Moskalets V.P. Psykholohiia suitsydu : Posibnyk Kyiv : Akademvydav, 2004. 287 s.
4. Rybalka V.V. Psykholohichna profilaktyka suitsydalnykh tendentsii problemnoi osobystosti. Kyiv : Shkilnyi svit, 2009. 119 s.
5. Shapar V.B. Suchasnyi tlumachnyi psykholohichni slovnyk. X. : Prapor, 2007. 640 s.
6. Froid Z. Vstup do psykhoanalizu. Klub Simeinoho Dozvillia Kharkiv, 2015. 228 s.
7. Adler A. Understanding Life. Harmondsworth, 1997. 420 p.
8. Dürkheim E. Le Suicide One Hundred Years Later. Ed. by D.Lester. Philadelphia, 1994. 234 p.
9. Schneidman E. A psychological approach to Suicide // Cataclysms, crises and catastrophes : Psychology in action. Washington (Ds) : American Psychological Association, 1987. 346 p.
10. Schneidman E. The Suicidal Mind. Oxford, 1991. 186 p.
11. Menninger K.A. Man against Himself. New York : Harcourt, Brace & Co., 1938. 126 p.